

О.Л. Вільшанська (Київ)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Повсякденне життя цивільного населення під час Першої світової війни становить значний науковий інтерес. Адже вона стала випробуванням для всього суспільства і призвела врешті до зміни способу його існування в цілому, зачепивши так чи інакше кожного окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі і рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття. Спогади сучасників дозволяють через відображення деталей побуту та реалій повсякденності показати і, до якоїсь міри, дають можливість відчувати спосіб життя українського суспільства в умовах війни, зміни в настроях людей і суспільної свідомості в цілому. Цікаво, що в спогадах період війни часто буває випущений або згадується побіжно. Очевидно, це можна пояснити тим, що подальший перебіг подій, страшні потрясіння і революційні зміни були настільки сильними, що затьмарили враження часів війни. Більше того, як це часто буває в кризові

періоди, дійсність міфологізувалася вже під час війни *. В мемуарах, які вийшли друком у Радянському Союзі, опис та оцінка подій Першої світової війни відповідним чином трактувалися. Наприклад, автор спогадів про Київ Г.Григор'єв у 30-і роки був репресований і відбув термін у таборі. Хоча книгу свою він написав у 60-і рр., під час політичної відлиги, його твір, незважаючи на щирість автора, мусив відповідати вимогам радянської ідеології. С.Тюрка у спогадах про українського письменника Ю.Яновського, описуючи шкільні роки, що припали саме на час Першої світової війни, на виправдання аполітичності своїх записів додає примітку: "Ми тоді ще нічого не знали про класову боротьбу і роль партії більшовиків-ленінців"².

Початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну приналежність та навіть політичні погляди. Несподівано цілковиту лояльність до уряду виявила значна частина інтелігенції³. Більшість населення в містах демонструвало піднесення, свідомість свого громадського обов'язку, бажання бути єдиним зі своєю державою та її монархом і навіть прагнення до самопожертви. Проводяться "патріотичні дні". Ніна Василенко, дочка українського громадського діяча К.Василенка, згадує, що в так званий "день білої квітки" в Києві на вулицях дами та дівчата в сірих сукнях і білих фартухах з червоними хрестами на грудях продавали прапорці, штучні ромашки на користь сімей мобілізованих та поранених⁴.

Здається, що представники освічених верств населення деякою мірою стали заручниками громадської думки і патріотичного піднесення. Записатися до армії добровільно було справою честі.

З початком війни населення країни одразу різко розділилося на мобілізованих до армії та цивільних. 16 липня 1914 р. було оголошено часткову мобілізацію, а 17 липня 1914 р. - загальну. Преса відзначала успішність мобілізації. Наприклад, у Києві її було проведено достроково, на два дні раніше запланованого терміну.

Для молодих людей, переважно учнів і студентів, війна стала нагодою виявити героїзм, свої найкращі особисті якості, здобути славу, громадське визнання, а також позбутися нудьги. Сповнені романтичних настроїв, діти й підлітки тікали на фронт. У газетах стали друкувати повідомлення про втікачів⁵. Здебільшого це були учні середніх навчальних закладів хоча немало й селянських дітей⁶. Певною мірою до цього їх спонукала розгорнута в засобах масової інформації патріотична кампанія з піднесенням воєнної героїки, постійні публікації в періодиці оповідань про героїчні подвиги російської армії та фотографії героїв. Декому з утікачів вдавалося дістатися до окопів, де вони підносили солдатам патрони. Згідно з відповідними розпорядженнями, їх евакуювали "за місцем проживання", хоча дехто з них сподівався повернутися до "свого" полку, отримавши на це письмову згоду батьків.

Патріотичне піднесення, особливо у вищих та середніх верствах, багато в чому було зумовлене певними пануючими суспільними стереотипами щодо громадянського обов'язку, хоча інстинкт самозбереження примушував людей шукати можливості уникнути призову або дістати якісь пільги, щоб полегшити умови перебування у війську. В листі від 8 лютого 1915 р., адресованому лікарю О.М.Требінській, невідомий, підписавшись іменем "Василь", просив допомогти йому потрапити до школи прапорщиків, "оскільки багато хто влаштовується приватним чином, хтось за них поклопотав", то чи можливо було б "знайти знайомих серед лікарів чи військових, які мають відношення до якої-небудь школи", і додав, що це його єдиний "шанс віддалити смерть на кілька місяців"⁷. До речі, прийом до школи прапорщиків передбачав певний рівень освіти. В газетах з'явилися оголошення про курси термінової підготовки до школи прапорщиків для "вільнонайманих" П розряду, інколи додатково зазначалося: "клопоти, довідки беремо на себе"⁸.

Сільське населення з самого початку реагувало на призов чоловіків до армії досить негативно. У своєму листі до О.М.Требінської від 19.07.1914 р. К.Василенко змальовував сцени, що розігрувалися в Києві під час набору: "Навколо

Політехнікуму обози селянських возів, сільські жінки, ридаючи, кидають дітлахів, мовляв, взяли батька-годувальника, беріть і дитину"⁹. Подібні картини описуються і в спогадах Г.Григор'єва¹⁰. Тривоги за майбутнє додавала селянам та обставина, що ранній призов не дав змоги зібрати врожай зернових.

Патріотичному піднесенню певним чином сприяла пануюча в суспільстві думка, що ця війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною. Проте подальший хід подій значною мірою позбавив населення країни оптимізму і сподівань на швидке закінчення війни. З осені 1915 р. преса одночасно чи то фіксувала, чи то поширювала серед обивателів настрої, що війна є карою за гріхи, отже, не настав ще час для миру, оскільки "надто багато у світі неправди накопичилось, і не спокутували ще люди свій гріх" ¹¹. Газети того часу, як офіційні, так і бульварні листки, так звані газети-копійки (у 1916 р. така газета коштувала вже 2 коп.) дають уявлення про реалії життя цивільного населення під час війни. Ці ж видання багато в чому формували громадську думку. Цікаво, що на початку війни друковані органи різних і навіть протилежних політичних сил виявляли надзвичайну схожість у ставленні до тих чи інших подій. Проте цей "внутрішній мир" почав руйнуватися після поразки російських військ у 1915 р. У Думі відновилися фракційні чвари, почалися підрахунки, скільки героїв з правих і скільки з лівих фракцій. Врешті люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті з фронту, війна стала частиною буденного життя¹².

У газетах починають регулярно друкуватися оголошення про розшук тих, хто ухиляється від військової служби. Бійськово-окружним судом було виявлено доволі оригінальний спосіб уникнути призову. Деякі особи імітували антиурядову політичну діяльність з метою потрапити під слідство, а згодом бути висланими під нагляд поліції. Коли це було розкрито, військовий суд мусив переглянути цілий ряд попередніх політичних справ. Зростала хвиля службових злочинів, пов'язаних із бажанням людей ухилитися від військової повинності, яке дедалі більше поширювалось у суспільстві. Дрібні службовці, канцеляристи намагалися заробити гроші на хабарах, вдаючись до прямих фальсифікацій документів та підробок підписів. Оприлюднено цілий ряд справ, що слухалися військово-окружним судом восени 1916 р. Так, Ф.Кирницький, діловод управління елісаветградського повітового військового начальника, за 120 руб. сфабрикував білий білет П.Лопаті, в якому сам розписався як діловод, а підпис начальника підробив. Обоє було віддано у виправні арештантські відділення, Ф.Кирницького - на 3 роки і 4 місяці, П.Лопату - на 2 роки 9 місяців¹³. Намагався нажитися на небажаннях селян іти на війну 18-річний писар канцелярії Всеросійського земсоюзу. Назвавшись помічником начальника кадрів нижніх чинів та військовополонених, він у січні 1916 р. у с. Петрово Херсонської губернії за невеликі хабарі (по 2-3 руб. з особи) "наймав" селян на окопні роботи, запевняючи, що найняті будуть звільнені від призову.

З появою поранених піклування про них та влаштування лазаретів стає новим полем діяльності для цивільного населення, а також характерним проявом суспільного настрою. Багато хто зі світських дам зайнявся роботою безпосередньо в Червоному Хресті, а також шиттям білизни для поранених. Така праця давала жінкам змогу відчувати свою потрібність державі, тим більше, що в провінції дружини священиків, лікарів, агрономів, як правило, не знали, куди прикласти з корисною метою свою енергію і нудились бездіяльністю¹⁴. У листі з с. Алешкі Чернігівської губ. від 2 вересня 1914 р. до О.Требінської приятелька родини молодого дівчина Тоня писала: "...Не знаю, куди подіти себе....Чи вам не спадало на думку в Ковраї (село, де знаходився будинок родини Требінських) влаштувати поранених. Ми думали стосовно Алешкі, але там не вистачає приміщень, старий будинок не підготовлений. А у вас було б можливо. Ви були б лікарями, мама займалася б основним керівництвом, а мене б сестрою взяли". Далі дівчина ділиться своїм відчуттям війни в провінції, де бракувало вістей: "...Так мало про війну говорять, що інколи про неї забуваєш, а інколи так тяжко, що не кожного дня надходять звістки, здається, напевно щось трапилось, а ми сидимо і не знаємо"¹⁵.

Жінки з незаможних родин, чиї чоловіки були мобілізовані, змушені були, щоб утримувати родину, влаштуватися на роботу. Вони також, але за плату, працюють у лазаретах, у майстернях для виготовлення білизни і теплих речей для солдатів. Міста організовували трудову допомогу для дружин запасних. Київська міська Дума 1915 р. витратила на трудову допомогу 21760 р.¹⁶. Трудова комісія надавала дружинам запасних роботу з пошиття білизни, шинелей та інших казенних речей вдома. За два роки Трудовою комісією було здано 1 576 616 шт. речей на суму 2 114 589 руб. У липні 1917 р. в Києві роботою було забезпечено 1011 дружин запасних.

9 жовтня 1916 р. міністр шляхів сполучення видав наказ допускати жінок на посади дорожніх робітників, двірників, посильних, лампівників та сигнальників. Це рішення, зумовлене реаліями життя, видалося настільки незвичним, що газети відгукнулися фейлетонами. Коли в квітні 1916 р. на вулиці м. Вінниця виїхала перша жінка-візник — дружина мобілізованого, місцева влада її затримала і не дала дозволу на роботу¹⁷.

З перших днів війни офіційна пропаганда безупинно формувала образ ворога-німця. На сторінках багатьох видань у подробицях змальовувалося важке становище, в якому опинилися піддані Російської імперії, що їх війна застала за кордоном (близько 45 тис. осіб лише в Німеччині та Австрії)¹⁸. Одразу були забуті всі попередні уявлення про німецьку культуру як про культуру Гете і Канта¹⁹.

Пошук внутрішнього ворога став наче запорукою згуртованості суспільства, тим більше, що євреї, які в Росії традиційно призначалися на цю роль, виявили цілковиту лояльність до уряду, закликавши до "братерства і єднання". 17 липня було призупинено дію "Положения про ограничение участия евреев в акционерных компаниях и про условия приобретения ими недвижимого имущества"²⁰. У Петрограді вперше електротехнічний інститут почав приймати нехристиян, які були учасниками війни, або їхніх дітей. Коли Микола II відвідав Київ у січні 1915 р., єврейська громада міста збрала 100 тис. руб. пожертвувати на потреби війни. Таку саму суму виділило і київське купецьке товариство²¹.

Антинімецькі настрої в суспільстві насаджувалися згори, на їх поширення впливала політика уряду й офіційна пропаганда. На це була спрямована низка владних розпоряджень і постанов. Наприклад, обов'язкова постанова генерал-губернатора Трепова від 28.07.1914 р. зобов'язувала всіх домовласників, орендарів будинків, власників готелів, мебльованих кімнат, заїжджих дворів протягом двох днів надати місцевій поліції відомості про німецьких та австро-угорських підданих, що мешкають у них. Квартировласники, в яких наймали помешкання німецькі й австро-угорські піддані, повинні були сповістити про них домовласників чи управителів не пізніше 24 годин з моменту оголошення постанови. Особам, які не виконали цю постанову, загрожувало тюремне ув'язнення терміном до трьох місяців або штраф до 3000 руб.

Земельні банки півдня Росії отримали розпорядження міністра фінансів надати детальні списки клієнтів банків, які були австрійськими та німецькими підданими, а також тих, хто має німецькі прізвища. До речі, останні здебільшого виявлялися російськими підданими православного віросповідання²².

В Україні віддзеркалювалися події, що відбувалися в столицях імперії. Після того, як Петербург був перейменований у Петроград, київський губернатор М.І.Суковкін звернувся до повітових земських управ за наданням інформації про наявність у губернії німецьких назв і запропонував подати пропозиції щодо їх перейменування²³.

По всій країні читалися лекції і публікувалися численні брошури про економічне засилля німців. Більше того, навіть німецька література та філософія з її раціоналізмом, популярні раніше в інтелігентському середовищі, тепер вважалися відповідальними за те, що наша інтелігенція втратила віру в диво²⁴. "Києвлянин" описує такі реалії життя в Києві: „Розгромлено кафе Рейтара, з вивісок зникли німецькі назви "Берлін", "Вена", "Дрезден", "Германия", з вітрин прибрано німецькі книжки²⁵.

Німецькі піддані просять надати їм російське громадянство, а російські німці змінюють прізвища (Шварц — на Чернова, Шмидт — на Кузнецова). Саме за таких обставин змінив своє німецьке ім'я та прізвище батько видатного українського мовознавця Ю.Шевельова — Шнейдер Володимир Карлович, німець за походженням. Він був військовим і, перебуваючи на службі в армії, з початком війни боляче відчув недовіру з боку свого оточення. Звернувшись до царя з проханням про заміну прізвища, він отримав дозвіл. Нове прізвище обиралось, виходячи з певних міркувань: по-перше, воно мало бути російським, а по-друге, починатися на літеру "Ш", як і замінене попереднє прізвище. Адже саме ця літера правила за мітку на білизні для всієї родини. Новий паспорт на ім'я Шевельова Володимира Юрійовича він отримав на початку 1916 р., тоді ж йому було присвоєне звання генерал-майора²⁶.

23 жовтня 1914 р. відбулося засідання Російської експортної палати стосовно вивільнення російського імпорту та експорту від німецького посередництва. Розпочалися пошуки внутрішніх резервів, а саме збирання відомостей про потребу в німецьких товарах, без яких не могла обійтись російська промисловість.

Цікаво, що, як з'ясувалося, навіть дитячі іграшки, крім, хіба, недовладних дерев'яних машинок, були німецького виробництва і привозилися переважно з Нюрнберга. Коли з прилавків магазинів зникли традиційні олов'яні солдатики, механічні автомобілі та паровозики, Кустарний музей у Москві зібрав найпопулярніші зразки і запропонував вітчизняним кустарям виготовляти іграшки за іноземним взірцем²⁷.

13 листопада 1914 р. в "Киевлянині" було опубліковано заклик Московського купецького товариства бойкотувати всі німецькі товари і німецьких посередників і, тим самим, підірвавши економічну міць супротивника, відродити власну промисловість. Там же наводилося звернення київського купця і гласного думи І.М.Дембіцького до купецького старости із закликом до київських торговців і промисловців звільнитися від німецького "засилля і рабства", пропагувати свої товари і, нарешті, зайнятися влаштуванням власних фабрик.

Слід зазначити, що на тлі антинімецьких настроїв, що посилено культивувалися, помітним було зацікавлене, толерантне і навіть приязне ставлення до австрійців, серед яких значну кількість становив слов'янський контингент. Ніна Василенко пригадує, що коли вулицями Києва проводили полонених австрійців, вони викликали співчуття, особливо у ліберальної інтелігенції. Багато хто виносив теплі речі й кошики з булками та бутербродами²⁸. У своїх спогадах про співачку Соломію Крушельницьку²⁹ композитор А.Кос-Анатольський, якому на початок війни було всього чотири роки, переповідає сімейну історію, яка є цікавим свідченням про відносини української інтелігенції по обидва боки кордону. Його батько, за фахом лікар, був мобілізований до австрійської армії, сім'я залишилась у м. Коломиї. Сталося так, що батько передав листа до своєї родини через солдату, який пізніше потрапив у полон. Обшуковуючи полоненого, офіцер російської армії, українець на прізвище Нечаєвський, який "розмовляв чудовою наддніпрянською мовою", виявив листа, і сам відніс його за адресою. Мати віддячила надзвичайним подарунком - двотомником нецензурованого "Кобзаря". Очевидно, офіцер Нечаєвський відчув себе зобов'язаним і зумів у 1915 р. доставити й другого листа, який було відіслано з Італії через посередництво Соломії Крушельницької. Взагалі ж ставлення представників освічених верств Російської імперії до інтелігенції західних територій було дещо настороженим.

Спосіб життя населення в країні, а разом з тим і суспільна свідомість, значно змінилися у зв'язку із заборонаю продажу алкогольних напоїв. З моменту мобілізації зачинилися усі винні крамниці й лавки. Спочатку передбачалось обмежити заборону казенного продажу спиртових напоїв лише періодом мобілізації, але 22 серпня Микола II вирішив продовжити її на весь час війни. Гаряча підтримка цих заходів у суспільстві підштовхувала його до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди.

Відповідні постанови починають приймати міські та земські власті. В листо-

паді 1914 р. Володимироволинська міська дума порушила клопотання про заборону продажу міцних напоїв у місті. Тоді ж і Полтавська міська управа подала на затвердження губернатору постанову думи про заборону торгівлі в Полтаві спиртними напоями на час війни. Одночасно було висунуте клопотання міської думи про заборону торгівлі горілкою і пивом назавжди³⁰. В "Киевлянині" від 21 грудня 1914 р. було опубліковане клопотання Чернігівського земства такого ж змісту.

Цікавими є свідчення сільських священиків, які мали можливість безпосередньо спостерігати життя селян своєї парафії. Спочатку вони відзначали ряд позитивних змін у побуті своєї пастви, пов'язаних із заборонаю продажу горілчаних виробів. Так із с. Нечипорівка Пирятинського повіту повідомляли: "Хоча пияки обурювались, та стали до роботи", з с. Княжа Лука Хорольського повіту: "У багатьох виникла буквально манія працювати, а раніше питущі не доводили жодної справи до кінця". Особливо були задоволені закриттям монополій жінки з родин гірких пияків. Але згодом сільські батюшки могли спостерігати й інші тенденції. Сталися зміни в обрядовості селян. Тепер на хрестини доводилося шукати кумів, батьки мусили наймати хрещених для новонародженого, "немає могоричу - дай гроші". Гості не бажали йти на весілля, "як горілки нема", родичі померлих стали переживати, що на похороні та поминках без чарки ніхто щиро не побажає небіжчику "Царства небесного". У парафіях помітно зменшилася кількість поминальних обідів, освячень будинків тощо. Крім того, не викликало сумніву, що неодмінним наслідком антиалкогольної кампанії стало повсюдне захоплення картковими та іншими азартними іграми. "Оковиту замінили карти, оскільки інших розваг немає", - писав батюшка з с. Тишки, Лубенського повіту³¹.

З серпня 1914 р. в аптеках був заборонений вільний продаж медичних спиртових тинктур, а з листопада аптеки, в яких продавали спирт за рецептами лікарів, були зобов'язані надсилати до лікарської комісії всі рецепти (до 200 г спирту - раз на місяць, понад 200 г - щотижня). Отже, вводився повний контроль за реалізацією спирту через аптеки. Оскільки заборона поставила в складне становище тих, хто використовував спирт для професійної діяльності, постановою міністерства фінансів було дозволено відпускати його з казенних винних складів за фіксованими цінами для хімічних, технічних, навчальних, фармацевтичних, косметичних та інших потреб за умови наявності свідоцтва, що підтверджувало необхідність використання спирту у відповідній кількості.

8 березня 1916 р. імператор наказав встановити єдині загальні правила про заборону продажу спирту, хлібного вина та горілчаних виробів і одночасно відмінити обмеження продажу легких виноградних вин, якщо вони виходили з боку військової влади, не зачіпаючи прав місцевих органів самоуправління. З квітня 1916 р. у Києві та губернії після 12-місячної перерви було дозволено продаж легких виноградних вин. Разом з тим, з 1 травня 1916 р. з продажу було вилучено всі вина, виготовлені з додаванням цукру. Закон з цього приводу був прийнятий ще 21 квітня 1914 р., але не введений в дію, оскільки у виноробів були накопичені значні запаси такого вина.

Вже через рік війни суспільні настрої кардинально змінилися, загальна ейфорія зникла. Громадськість переймається стосовно "тих потворних форм, яких набуває нині алкоголізм". Це питання розглядалося на Пироговському з'їзді лікарів у січні 1916 р. Головна причина проблеми вбачалася у відсутності цікавого дозвілля для народу, яке могло б стати альтернативою пияцтву, оскільки тверезість була запроваджена примусово. Туга за "казенкою" явно звучить і в куплетах заводських авторів, популярних серед робітників Одеси. Газета "Маленькие одесские новости" за 30 грудня 1916 р. наводить деякі з них:

*"Без святой казенки жить / Просто нету силы,
Неужели нам не пить / До самой могилы".
"Ох уж эта мне война - чистое мученье,
Нету пива, нет вина, лак — уж угощенье".*

Попри примітивну форму, їх зміст не викликає сумнівів.

"Текущий День" стосовно винного питання зауважив, що зовсім відмовитися від споживання алкоголю не можна. Автор при цьому посилався на досвід тих країн, де виноградне вино є повсякденним напоєм, внаслідок чого там не набули поширення міцні горілчані напої, а отже, немає пияцтва. Якщо противники виноградного вина занепокоєні тим, що під виглядом вина продаватимуть підфарбований паленим цукром спирт, то слід встановити відповідний нагляд, а не штовхати громадян до вживання шкідливих для здоров'я напоїв. Тут же зазначається, що виноробство для багатьох областей є таким же джерелом прибутків, як для інших хліборобство³².

Між тим виникає чорний ринок з продажу алкоголю. Серед нижчих верств населення, яке не могло собі дозволити купівлю горілки по спекулятивних цінах, збільшується кількість випадків отруєнь палітурою, денатуратом, спиртовим лаком та ін. Цьому сприяла поширена хибна думка, що палітуру можна вживати, процідивши її крізь шмат житнього хліба, лак очистити за допомогою солі, а денатурат - опустивши в нього сиру цибулину. Тому в газетних рубриках "події дня" дедалі частіше стали з'являтися повідомлення про нещасних, які втрачали свідомість, напившись "ханжі" (денатурат) або "палітури", й були підібрані каретами швидкої допомоги. У деяких трактирах замість горілчаних напоїв з'явилися у продажу бутерброди з дріжджами. Дріжджі в шлунку починали бродити, що й призводило до сп'яніння. На цю страву виявився великий попит³³.

Підвищення акцизів на дріжджі, запроваджене з метою запобігти самогонварінню, призвело до погіршення матеріального становища тієї частини населення, яка випікала хліб вдома (така практика була особливо поширена в провінції).

Ще одним наслідком антиалкогольної кампанії стало збільшення відсотку курців тютюну, а також вживання кокаїну, що особливо набуло поширення серед студентської молоді та в артистичному середовищі. Кокаїн розповсюдився за лаштунками театрів, в ресторанах, чайних будиночках і т.п.. Захопилася цим наркотиком і "золота молодь". У Києві, в одній з кав'ярень, містився клуб кокаїністів, відвідувачами якого були переважно студенти. Це відкрилося, коли одному з них стало погано і до нього викликали карету швидкої допомоги³⁴. Кокаїн офіційно не був дозволений до продажу і коштував дорого, але ним підторговували власники дрібних аптек. Кокаїністу доводилося витратити 10-15 руб. на день³⁵.

Хоча офіційна преса, підводячи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що "економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватись, і в особистому житті поки що ніхто нічим не обмежений"³⁶, насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни, і вони, особливо з часом, досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Цікаво, що в перші місяці війни ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років. Це пояснювалося, перш за все, припиненням вивозу закордон багатьох продуктів, які Росія традиційно експортувала. Проте вже в листопаді 1914 р. почалося підвищення цін, у тому числі й на предмети експорту, а вже з грудня 1914 р. ціни на продукти харчування, на паливо, на проїзд стали різко зростати. І якщо на початку війни можна було очікувати розорення виробників, то, починаючи з зими 1915 р., необхідно було захищати інтереси споживачів у зв'язку із зростанням дорожнечі. Традиційними заходами міських управ стало таксування цін, а також закупка та продаж населенню за заготівельними цінами борошна, дров, вугілля, гасу та ін. У Києві такси на продукти першої необхідності було введено з 23 січня 1915 р.

При невпинному зростанні ринкових цін на цілий ряд продуктів механізм ціноутворення бентежив не тільки пересічного споживача, який щиро дивувався, "чому варення, зварене влітку, раптом зимою подорожчало". Навіть економісти не могли зрозуміти, чому борошно коштувало найдорожче в тих містах, де найдешевше зерно. У підвищенні цін важко було виявити певну систему³⁷.

З кінця 1915 р. в ряді міст стала відчутною нестача м'яса. Ця проблема посилювалась недостатньою кількістю спеціально обладнаних холодильників, які дали б можливість зберігати м'ясні припаси. У Київській думі навіть виник скандал у зв'язку з псуванням м'ясних продуктів. З Житомира повідомляли, що в місті

насталася м'ясна криза. Міська рада запропонувала ввести три пісних дні на тиждень і запровадити карткову систему³⁸. В умовах зростаючого дефіциту продуктів харчування державні органи та місцева влада запроваджували заходи для його пом'якшення. Створена в Петрограді в січні 1916 р. "Особлива комісія", до якої входили представники законодавчих та громадських установ, на особливій нараді з продовольчого питання висловила за встановлення по всій Імперії трьох днів на тиждень, протягом яких не дозволялося вживання м'яса і м'ясних продуктів. У ці дні закривалися бойні, заборонявся продаж м'яса в лавках, ресторанах та ін. В такий спосіб влада намагалася скоротити споживання м'яса і зберегти худобу³⁹. Проте очікуваних результатів це не дало. Досить скоро стало зрозумілим, що впровадження м'ясопiсного закону призвело до того, що, по-перше, ціна на м'ясо зросла вдвічі, по-друге, в м'ясні дні худоби забивали тепер в два рази більше, а нереалізовані надлишки зберігали і продавали вже несвіжими, по-третє, після обмеження продажу м'яса збільшилося споживання яєць, сиру, масла, риби, картоплі, і, відповідно, ціни на ці продукти значно підвищились⁴⁰. На кінець 1916 р. в урядових колах порушувалося питання про пом'якшення вищезгаданого закону.

На цей час відмічається й погіршення якості продуктів харчування. Так, із Чернігова повідомляли про надлишкове додавання до м'яса кісток, про втрату ваги в булках, про водянистість хліба. Погіршення сортів хліба і перемаркування сортів борошна (нижчі на вищі) відмічали у Полтаві. Те саме відбувалось у Старокостянтинові. На погіршення якості продуктів і безсилля міської влади проти цього вказують повідомлення з Миргорода та Ромнів⁴¹. Констатувалися й випадки, коли базарні торговці намагалися збути дохлих курей та гусей. В Одесі за скаргою покупця - полковника було притягнуто до відповідальності власника кондитерської за виготовлення й продаж недоброякісного хліба. Практика додавання в борошно для випікання хліба різного роду домішок набула поширення в усіх містах і містечках країни. Зауважимо, що ще на початку 1915 р. газетярі наслідками над німцями, які, споживаючи картопляний хліб, обґрунтовували корисність такого продукту. Часто в продаж надходив неякісний жовтий цукор, який в народі називають "ханжею", як і денатурат. У ряді міст спостерігався цукровий дефіцит. Так, в Одесі влітку 1916 р. проблемою стало дістати цукор. Тривале стояння в чергах викликало незадоволення городян. У газетах почали публікувати адреси магазинів, до яких завозився цей продукт. У зв'язку з ажіотажем дехто намагався купити цукор по кілька разів. Міська влада прийняла рішення з 1 серпня 1916 р. ввести продуктові картки на цукор - норма становила 2 Уг фунта цукру на одну особу. Були заготовлені картки терміном на шість місяців з відривними талонами на кожен місяць. Але оскільки це нововведення було відкладене до вересня, градоначальник розпорядився вилучити з карток зайвий талон за серпень. Цим довелось займатися студентам та курсисткам (загалом 69 осіб), які працювали в Центральному бюро по складанню карток⁴². До речі, вже з 1 лютого 1917 р. картки на цукор мали бути змінені, через те, що їх часто підробляли. Картки нового зрізця планувалося друкувати літографським способом і захищати штемпелями та підписами⁴³.

У зв'язку з відсутністю цукру, а також фруктових сиропів й дорожнечою льоду, стали терпіти збитки традиційно прибуткові буфети та заклади мінеральних вод, де торгували содовою та зельтерською водами⁴⁴.

Напередодні Великодня 1916 р. в ряді міст виникла проблема - де дістати дріжджі, без яких неможливо випікати паски. В Одесі в магазинах утворилися такі черги за дріжджами, що для нагляду за порядком довелось відкомандирувати поліцейських чинів і обмежити кількість для кожного покупця V4 фунта. Ціну на дріжджі піднімати було заборонено, однак публіка з черги, купивши їх по ціні 1 руб 20 коп. за фунт, тут же перепродувала по 2 руб за фунт. 7 квітня 1916 р. в газеті "Маленькие одесские новости" було опубліковано заклик Т.Л.Щепкіної-Куперник відмовитися від пасхального столу для боротьби зі спекулянтами, які напередодні Великодня сильно підвищили ціни. Збережені у такий спосіб гроші во-

на запропонувала передати військовополоненим або дітям біженців, або на харчувальні пункти, тільки б не спекулянтам. Сама вона пожертвувала 50 руб. для військовополонених. Коментуючи цей вчинок, автор публікації з жалем зазначив, що в побуті надто вкорінена традиція накривати якомога багатший святковий стіл, навіть якщо для цього протягом року доводилось відмовляти собі в найнеобхіднішому. В грудні 1916 р. було видано спеціальну постанову про заборону випікати пиріжки, тістечка і торти, оскільки вони є невиправданою розкішшю, яку мало хто може собі дозволити, адже одне тістечко коштує 15 коп.⁴⁵ Взагалі можна констатувати зміни в характері харчування, каші та картопля замінили м'ясо. Зменшилась кількість цукру на душу населення (з 21 золотника* до 18 і навіть до 3 золотників)⁴⁶.

Вже на липень 1915 р., згідно з даними анкети, отриманими в п'яти губерніях Південно-Західного краю (на запитання анкети дали відповідь 44 міста), відчувався брак пального. Так, у 27 містах не вистачало вугілля, у 21 місті - дров, у 19 містах - гасу, переважно це стосувалося Київської, Подільської та Волинської губерній⁴⁷. У Житомирі в 1916 р. майже все населення міста потерпало без палива. В приватній торгівлі ціна дров дійшла до 65 коп. за пуд. Міська влада не зуміла заготовити дрова, хоча це питання піднімалося ще в 1915 р. Житомир просив виділити ділянки для рубки лісу в казенних лісових дачах, але дозвіл від місцевої управи державним майном отримав лише через півроку, коли відчувалася нестача робочих рук у зв'язку з літніми польовими роботами. В сусідніх повітах ліс був уже закуплений для установ і підприємств, що працювали на оборону. Доки місто мало запаси гасу, його розподіляли за ордерами управи, коли запаси скінчилися, місто поринуло в п'ятьм. Жителі користувалися свічками, лампадами, вазеліновим маслом. Зрідка можна було дістати кілька фунтів гасу, його ціна доходила до 1 руб. за фунт. Коли прибувала цистерна з гасом, населення ставало в чергу перед міськими складами з ночі⁴⁸. Взагалі виникають величезні "хвости" за всім і повсюди. Не краще становище було і в Одесі⁴⁹. За розпорядженням міської влади, в одні руки продавали не більше 10 фунтів гасу, а між тим, за відсутності спирту та дорожнечі дров, тепер навіть у домівках заможних людей їжу стали готувати за допомогою гасу. Цю ситуацію ілюструє фейлетон, в якому розповідається, як з вечора батько родини, розклавши карту міста, призначав кожному, включаючи дітей і служниць, магазин, де назавтра треба буде відстояти в черзі за гасом, при цьому в хід ішов увесь наявний в домі посуд⁵⁰.

Міські управи намагались організувати справу постачання населення паливом. Через центральний міський склад продавали дрова за фіксованою ціною, дешевше, ніж на приватних складах. На міському складі ціна становила 49-50 коп./пуд, а на приватних - 1 руб. 30 коп. - 1 руб. 60 коп.⁵¹. Але практично для обивателя отримання цих дров перетворювалося на справжнє "полювання за паливом", так називалася стаття, яка в подробицях змальовувала цей складний процес. Перш за все треба було отримати ордер у міській управі, що не завжди вдавалося. Потім - дістати підпис начальника складу, якого для захисту від натовпу прохачів супроводжували городничі. Під центральним дров'яним складом збиралася черга до тисячі людей. Хоча начальник у своїй резолюції, як правило, в 3-4 рази зменшував кількість (замість 300 пудів - 70-90) і довільно призначав сорт дров, але, маючи підписаний ордер на руках, можна було вже займати чергу у перевізника, яка настане за якихось два-три дні, оскільки на міські склади допускалися лише візники міської артілі⁵².

З початком війни у містах загострилося квартирне питання. Біженці, переселенці і взагалі маса людей, зрушених війною, намагалися осісти саме у великих містах, сподіваючись знайти там роботу і житло. Частина квартир було реквізовано військовими відомствами для власних потреб. Потребували приміщень новоутворені комітети, фонди та інші установи. Оскільки дуже часто в будинках навчальних закладів розміщувалися лазарети, поставала необхідність наймати додаткові приміщення під гуртожитки для учнів або й під класні кімнати⁵³. Все це

Золотник = 4.3 г

викликало різке підвищення цін на квартири. Влада системою заходів намагалася вирішити це питання. Так, на ім'я міського голови м. Харкова надійшла від губернатора заява з проханням створити особливу комісію, яка змогла б встановити для кожного району міста нормальні ціни на квартири, що не перевищували б довоєнні⁵⁴. Відповідних заходів влада вживала і в інших містах. У Катеринославі, де ціни на квартири зросли на 10-20% і навіть на 50% й більше, міська управа присвятила цьому питанню спеціальні збори⁵⁵.

У Києві всіх домовласників зобов'язали повідомляти міську управу про вільні помешкання, для реєстрації квартир було організовано квартирне бюро. Між тим, домовласники скаржилися на збитки внаслідок несплати квартиронаймачами платні за житло. Вони нарікали на збільшення видатків у зв'язку із збільшенням витрат на опалення, водопостачання, освітлення тощо. Всі ці послуги значно подорожчали, оскільки зросли ціни на газ та дрова. Згідно з постановою від 14 березня 1914 р., охорона найманого в будинку приміщення теж лягала на домовласника. Деякі домовласники з околиць Одеси навіть збирали підписи у своїх квартиронаймачів під заявою, що вони не будуть пред'являти претензій у випадку квартирної крадіжки. Через дорожнечу газу двори, під'їзди та сходи не освітлювалися, і злодіям легко було проникнути до приміщень⁵⁶. До того ж власникам будинків та квартир і далі потрібно було сплачувати державні податки, а також робити внески в банки і сплачувати проценти за закладними паперами. Влада спробувала знайти компромісне вирішення проблеми. Новий квартирний закон надав право домовласникам підвищити квартирну плату на 10% порівняно з довоєнною ціною або до грудня 1914 р., за умови, що не був укладений письмовий договір. При цьому, якщо квартиронаймачі виконували умови найму, їх не можна було виселяти. Отже, за вихідні було прийнято ціни, заявлені домовласниками па 1 січня 1915 р., підвищувати їх можна було відповідно до збільшення витрат на асенізацію і опалення. Тому ціна на квартиру з опаленням зростала ще на 10%, а на неканалізовану і без опалення - на 5%. Одесити відреагували на новий закон жартом: "Краще поганенька квартира, аніж добрий квартирний закон"⁵⁷.

Загальне подорожчання життя неоднаково вплинуло на різні верстви населення. Здебільшого це залежало від того, фіксованим чи нефіксованим був отримуваний прибуток сім'ї. У дещо кращому становищі було сільське населення, особливо коли родини мобілізованих почали отримувати допомогу від казни. Селяни мали власні продукти, а квартплата, плата за воду, електрику, проїзд по місту тощо не входили до їх видатків.

Змальовуючи становище різних верств у 1915 р. в Одесі, газета "Маленькие одесские новости" від 1 січня 1916 р. зазначала, що більш-менш непогане існування було забезпечене службовцям великих іпотечних банків. Співробітники Російського, Російсько-Азіатського, Міжнародного, Азовського, Торговельно-Промислового банків отримали додатково до жалування по 20 - 25% на дорожнечу і зайвих два місяці нагородних. Проте несприятливо позначилося зростання цін на добробуті дрібних службовців установ. Показовим є опублікований у газеті лист чиновника однієї з державних установ м. Вінниці, де він змалював злиденне становище своєї родини, в якій було четверо малолітніх дітей і непрацююча дружина, яка мала їх доглядати. При щомісячному жалуванні 35 - 40 руб. він сплачував за квартиру 18 руб. на місяць, дрова обходилися в 10 руб., а, отже, на харчування та одяг для шести осіб залишалося 6-12 руб., прожити на які було неможливо. Сам чиновник був змушений ходити пішки, в літньому пальті, а діти його давно не бачили білого хліба⁵⁸. Черкаська дума у березні 1916 р., зазначаючи, що життя подорожчало на 100% і більше, постановила підняти жалування міським службовцям на 20%. В Одесі панночкам-телефоністкам влітку 1916 р. підвищили платню з 10 руб. аж до 15 руб. (покоївка чи кухарка, маючи готове житло та харчування, отримувала більше), молодшим черговим по станції - з 22 руб. до 25 руб., решта службовців мала 30 - 50 руб. на місяць, і їм дозволили надбавку в 10%. При цьому слід зазначити, що телефонне товариство утримувало недостатню кількість службовців, і городяни постійно нарікали на погану роботу телефону⁵⁹.

У той же час загальне подорожчання життя виявилось сприятливим для землевласників, які плату за свою продукцію отримували за новими цінами, а проценти від своїх позик виплачували за старими нормами. Виграли також промисловці, особливо тих галузей, що працювали на армію. На першому етапі війни багато підприємців, зволікаючи з підвищенням заробітної плати робітникам і працюючи на старих запасах сировини, значно зменшили виробничі витрати і, таким чином, збільшили свої прибутки. Подібним був і механізм швидкого збагачення торговців, які розпродували довоєнні запаси за новими високими цінами. Оскільки населення з фіксованими прибутками концентрувалося переважно в містах, дорожнеча особливо відчувалася у великих та середніх міських центрах.

Різне підвищення цін і дефіцит продуктів неодмінно призводить до розвитку спекуляції, яка стала однією з тяжких реалій життя населення. Слід зазначити, що спекуляція була не тільки наживою, а й інколи способом виживання, оскільки перепродування одного давало можливість купити інше. В умовах дефіциту зросли норми закупівлі продуктів, оскільки населення намагалося зібрати запаси.

З початком війни були вилучені з обігу золоті п'ятірки. 25 липня вийшла постанова Ради міністрів про призупинення розміну кредитних білетів на золоті монети. Хоча напередодні Першої світової війни Російська імперія мала значний золотий запас, але вже через півроку війни прибутків не вистачало на військові потреби, що створило в бюджеті дефіцит у 2 млрд руб. До війни щорічні витрати Росії складали 3-4 млрд руб. У кінці 1915 р. на дверях відділень Державного банку з'явилися оголошення із закликом приносити золоті монети та речі, продавати або жертвувати їх для поповнення державного золотого фонду. В "Екатеринославских епархиальных ведомостях" було опубліковане звернення сільської матушки до дружин священників. Вона пропонувала пожертвувати непотрібні тепер золоті прикраси, а також обручки - свої та чоловіків. Адже священники, за правилами церкви, не носять обручок, і вони зберігаються як родинні реліквія. А за це золото можна за кордоном закупити зброю⁶⁰.

"Киевлянин" вже 21 грудня 1914 р. зазначав, що незрозуміло, куди зникли з обігу "гроши", тобто монети номіналом у півкопійки. Автор статті підрахував, що за їх відсутністю перепаати по всій Росії сягатимуть 60 млн. руб. на рік. Він наводив приклад: якщо фунт цукру коштує 15 коп., то півфунта - 8 коп. Проте дуже скоро ціни стали зростати з такою швидкістю, що на переплату у півкопійки вже ніхто не зважав. Так, у 1916 р. переплата в 10 коп. візнику за одну поїздку не вважалася чимось незвичайним.

Основними причинами дорожнечі відомий економіст проф. К.Воблий вважає не спекуляцію, а порушення товарообміну всередині країни, загальний розлад господарського життя, підвищення старих та введення нових податків. Так, кожна з губерній намагалася системою заходів перешкодити вивезенню товарів, сировини зі своїх меж, одночасно домовляючись про доставку з інших територій того, чого в них бракувало. Що ж до податків, то вже на початок 1915 р. на 25% збільшився податок на залізничні квитки, квартирний податок - на 50%, податок на вантажообіг - з $\ast D_{\text{коп.}} D^{\circ} \wedge \text{коп.}_3 \text{ ПУД}^a$. В деяких містах вводилися додаткові побори, наприклад, одноденний збір з кінематографів; у Києві було запроваджено коїєчний податок на трамвайні квитки, що приносило в міську казну щоденно 1 тис. руб. При регулярному користуванні трамваєм це незначне, здавалося б, підвищення стало для пасажирів досить відчутним, і лягло, головним чином, на малозабезпечені верстви⁶¹. Невпинно підвищувалися ціни на товари першої необхідності. При цьому роздрібні ціни завжди зростали значно швидше порівняно з оптовими, отже основний тягар витрат лягав на споживачів. Стало надзвичайно вигідним тримати бакалійну лавку, де продавалися предмети першої необхідності. Хоча провіз товару й подорожчав, але наприклад, для сірників, які купують оптом 1 тис. коробок за 9 руб., вагою всього 15 фунтів, навіть якщо додати сюди 10 коп. провізної плати за цю тисячу, враховуючи навіть підвищення акцизу на сірники на 100% (з 5 коп. до 10 коп. за 1 тис. коробок), при роздрібній ціні

2 коп. за коробку, бариш торговця становитиме 100%. Те саме можна сказати і про оселедці, продукт, який споживався різними верствами, але особливо був поширений серед населення бідного і з середнім достатком. Бакалійник закупає 1 тис. штук за 40 руб., а продавав по ціні 12 коп. за штуку. Сіль продавалася по 2 коп. за фунт, при закупівельній ціні 1 коп. за фунт⁶². При підвищенні акцизної ставки на 30 коп. з пуду гасу, на фунт припадало подорожчання на $\frac{3}{4}$ коп., а в роздрібній торгівлі ціна збільшилась на 1 коп. за фунт⁶³.

Великою цінністю були також одяг і взуття. Так, начальник постачання армії Південно-Західного фронту зазначав, що новобранці й ратники прибувають на призовні пункти в подертому, й не за сезоном одязі і взутті, залишаючи все більш-менш придатне вдома. Тому виникає нагальна потреба терміново забезпечувати їх казенним обмундируванням. В умовах військового часу, коли вся шкіра була реквізована на військові потреби, швидко зростали ціни на взуття. Великі і термінові військові замовлення стали отримувати шевці. Отже, нікому було шити взуття за приватними замовленнями, що в свою чергу теж викликало підвищення цін. Міністерство торгівлі та промисловості намагалось зарадити цьому і 19 жовтня 1915 р. видало постанову про встановлення граничних цін на чоботи фабрично-машинного виготовлення інтендантського зразка⁶⁴.

З початком війни у вищих колах проявом патріотизму стало намагання уникати розкошів і помірність у всьому. Модним було відмовитися від моди. На шпальтах газет та в журналах публікували фото принцес, фрейлін двору, вбраних в одяг сестер милосердя. За таких умов недоречними видавалися бальні сукні, дорогоцінні прикраси та хутра. На початку війни намітилося зниження цін на предмети розкоші - ювелірні вироби та дорогі хутра⁶⁵. Слід зазначити, що ідея відмовитися від дорогих і модних нарядів не була вітчизняним витвором. Подібна кампанія на офіційному рівні проводилась і в інших державах - учасницях війни. Наприклад, підпис під одним англійським плакатом із зображенням розкішно вбраної дами означає, що ті, хто купує такий одяг, допомагає німцям, оскільки для пошиття цього костюма корабель мусив бути навантажений дорогим крамом, замість чогось корисного й необхідного. Костюм, що коштує 1000 руб., належить одній людині, хоча на ці гроші можна було б придбати патрони для спільної перемоги. А англійська газета "Daily Telegraph" радила урядові ввести для всіх жінок Королівства однакову форму одягу, пошитого з простого грубого сукна⁶⁶.

З плином війни для більшої частини населення відсутність моди стала пояснюватися суто об'єктивними причинами, "мода зіткнулась із дорожнечею, тепер взагалі не одягаються"⁶⁷. Актуальності набули оголошення в газетах про лагодження, фарбування, чистку та церування одягу, наприклад: "М'яті й попсовані плюшеві та оксамитові пальта й сукні лагодимо, не знімаючи підкладки"⁶⁸. У зв'язку з дорожнечею для учнів середніх навчальних закладів було відмінено обов'язкові мундири та формені гудзики⁶⁹. Втім, незмінно модні парижанки на свій лад відреагували на військові події. В Парижі в моду ввійшли зачіски "à la cosak" (волосся підстригалось в кружок, зліва залишався чуб, який випускався з-під капелюшка)⁷⁰.

Крім проблем з квартирами, паливом, їжею, одягом перед міськими мешканцями постала проблема пересування по місту. Перебої з електропостачанням спричинили нерегулярний рух трамваїв. Візники сильно збільшили плату за проїзд, мотивуючи це зростанням своїх власних витратків, зокрема подорожчанням вівса, через що стало дорого утримувати коней. В цьому випадку не допомогло введення міською владою такси на проїзд⁷¹. Візники відмовлялися возити пасажирів за таксою. Курйозний випадок стався у Вінниці. Як завжди візники зібралися біля театру в очікуванні публіки, яка, роз'їжджаючись після закінчення спектаклю, платить більше такси. Але, дізнавшись, що їх наймають для чинів поліції, які були на спектаклі, візники втекли.

Під час війни загальна мета держави перемогти за будь-яку ціну вступає в протиріччя з метою кожного конкретного громадянина вижити, тобто вціліти на фронті, забезпечити себе і свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. На по-

чатку війни ця суперечність була замаскована хвилею патріотизму та грошовими вливаннями на потреби солдатів та їх сімей. Фінансування велося з різних джерел, з роз'єднаних фондів, які наввипередки надавали кошти. Приватна благодійність, що перші два-три місяці активно підтримувала нужденних у боротьбі зі злиднями, вже на кінець 1914 р. значно зменшила свої видатки. З середини 1915 р. у більшості фондів вичерпалися джерела фінансування.

В серпні 1917 р. "Известия киевской городской думы" так змальовували життя в Києві: "На кожній вулиці хвості. Оскільки відділом карткової системи вводяться картки на все нові продукти, городяни мають спершу вистояти черги в районні попечительства, щоб отримати картки на м'ясо, жири, крупу та інше, а потім - чергу за продуктами, яких однаково не можуть отримати в достатній кількості. У багатьох обивателів немає документів. Термін дії карток обмежений, їх часто міняють, жителі міста повинні проводити значний час у чергах. А тим часом насувається осінь".

Події на фронті описувалися на перших шпальтах газет і стали основною темою для розмов цивільного населення, в якого, особливо на початковому етапі війни, з'являється цікавість і смак до міжнародних політичних відносин та військової стратегії. Недаремно Головне управління Генерального штабу закликає родичів військових не обговорювати в листах, по телефону та в громадських місцях інформацію, отриману з фронтових листів або в лазаретах від поранених, тобто не з газет і офіційних повідомлень⁷², проте, саме чуткам надавалась перевага. Те саме відбувалось і в інших воюючих країнах. Французький історик М.Блок зазначав, що "...ці чотири роки (1914-1918. - О.В.) були надзвичайно ворожайними на брехливі відомості, особливо серед тих, хто воював", і відмічав вражаюче відродження усної традиції поширення новин⁷³. Згідно з циркуляром від 18 лютого 1915 р., заборонялося розмовляти по телефону німецькою, угорською та турецькою мовами⁷⁴. Цікаво, що головним поліцеймейстером Вінниці до заборонених у місті та повіті мов було додано і єврейську мову - таким чином місцеві власті, як це нерідко буває, намагалися перевершити центральні. Телефоністок було зобов'язано не допускати розмов цими мовами, а про порушників повідомляти⁷⁵. Газети, провокуючи поширення серед публіки шпіономанії, неодноразово нагадували, наскільки досконало володіють німці мистецтвом шпіонажу.

Преса застерігала мешканців і про розповсюдження різного роду шахрайств, зокрема, так званого, прожектерства, що розквітло на природному людському бажанні швидко розбагатіти. Шахраї розсилали обивателям листи, в яких пропонували стати компаньйоном, або вкласти гроші в "надзвичайно вигідну справу", яка швидко принесе мало не мільйонний прибуток. Наприклад, автор замітки у газеті "Юго-Западный край" від 26 лютого 1915 р. отримав запрошення стати співвидавцем курортної газети, співорендарем нафтоносних свердловин, членом акціонерного товариства, що займалося влаштуванням санаторію на пароплаві та ряд інших подібних пропозицій.

Продовження військових дій спотворило життя суспільства й кожного мешканця країни. Намагання влади поліпшити спосіб життя, пом'якшити проблему нестачі предметів першої необхідності, запобігти розрусі й сповзанню в безлад не давали сподіваних результатів. Більше того, газетні матеріали яскраво демонструють, як дії центральної чи міських і земських властей, спрямовані на покращення й упорядкування ситуації, дивним чином мали протилежні наслідки. Так, антиалкогольні заходи викликали до життя такі явища, як чорний ринок спиртного, вживання сурогатів, що призводило до масових отруєнь, зростання тютюнопаління, захоплення кокаїном, поширення азартних ігор. Результатом таксування цін на продукти першої необхідності стало їх зникнення з прилавків та підвищення цін. Запроваджені продуктові картки успішно підроблялися. Так само, як і введення м'ясопустних днів, не виправдало себе намагання міських управ в умовах дефіциту централізовано регулювати споживання гасу та дров. Воно спричинило тисячні черги, в яких раз у раз спалахували сварки. Обивателі змушені були у важких умовах здобувати засоби для існування. Тому однаково зрозумілі нарікання й взаємні

звинувачення хазяїв і найманих робітників, постачальників товарів і послуг та клієнтів, візників і пасажирів, домовласників і квартиронаймачів, торговців і покупців. В умовах війни і загальної кризи поглиблювався конфлікт між державою та громадянами. На фоні суцільного зубожіння основної маси населення розквітли правопорушення й злочинність. Преса раз у раз сповіщала про випадки зловживання службовим становищем, дезертирство, підробку документів, спекуляцію, укривання прибутків, ошуканство, а також про різке зростання числа крадіжок та грабунків. Війна ставала дедалі важчого буденністю, тлом повсякденного тяжкого життя, у втомленому суспільстві назріла криза.

Весь хід подій невпинно штовхав суспільство до змін. Загальна наїруженість суспільної ситуації, непевність становища всіх і кожного примушували бажати змін, прискорювати їх. Але, безперечно, пересічна людина, як, утім, і ніби втаємничені у реальний стан речей політики того часу, не могли уявити всього масштабу очікуваних зрушень, їх стрімкості й невідворотності.

¹ Блок М. Апология истории или ремесло историка.- М., 1986. — С.61-63.

² ЦДАМЛМ.- Ф. 612.- Оп. 1.- Спр. 94.-Арк. 19.

³ Шульгин В. Дни. 1920. - М., 1990.- С.375.

⁴ Василенко К.П. Статті. Спогади. Листування.- К., 2002. - Ч. 2.- С. 202.

⁵ Юго-Западный край. - 1915. - 10 березня.

⁶ Там само. - 1915. - 9 січня.

⁷ ЦДАМЛМ.- Ф.91.- Оп.1.- Од. зб.124.- Арк.1.

⁸ Маленькие одесские новости. - 1916.— 7 квітня.

⁹ Василенко К.П. Вказ. Праця — С.52.

¹⁰ Григор'єв Г. У старому Києві. - К., С.267.

¹¹ Полтавские епархиальные ведомости. - 1915,- 15 жовтня.

¹² Юго-Западный край. - 1915. - 11 березня.

¹³ Маленькие одесские новости,- 1916. - 11 жовтня.

¹⁴ Полтавские епархиальные ведомости - 1915. - 15 липня.

¹⁵ ЦДАМЛМ.-Ф.91.- Оп.1.- Од.зб. 137.-Арк. 36.

¹⁶ Известия киевской городской думы. - 1917,- № 10.- С- 100.

¹⁷ Юго-Западный край.- 1916.- 3 квітня.

¹⁸ Киевлянин. - 1914. - 28 серпня.- С.3.

¹⁹ Ответ профессоров и преподавателей императорского университета им. св. Владимира на "Обращение к цивилизованным нациям", опубликованное 93 немецкими учеными и писателями по поводу современной войны.- К.-Б.г.

²⁰ Война и промышленность. Хроника с 16 июля по 31 декабря 1914 г.- Х., 1915.

²¹ Летопись войны,- 1915,- № 25.- С. 394.

²² Юго-Западный, край. - 1915. - 3 березня.

²³ Киевлянин.- 1914.—13 листопада.

²⁴ Полтавские епархиальные ведомости,— 1914. — 16 листопада.

²⁵ Киевлянин.- 1914. -27 липня.

²⁶ Шевельов Ю (Юрій Шерех). Я - мене - мені (І довкруги). - Харків-Нью-Йорк, 2001. - Т.І.- С.24-25.

²⁷ Юго-Западный край.- 1915. - 5 березня - № 52.

²⁸ Василенко К.П. Вказ. праця,- С. 200.

²⁹ ЦДАМЛМ.- Ф. 124.- Оп. 1.- Од.зб. 255.

³⁰ Известия киевской городской думы.- 1914.— № 11.- С. 115.

³¹ Полтавские епархиальные ведомости,— 1917.- 1 березня.

³² Юго-Западный край.-1915.-1 березня.

³³ Маленькие одесские новости.- 1916,- 3 січня.

³⁴ Там само. - 2 жовтня.

³⁵ Там само. - 9 жовтня.

³⁶ Летопись войны.-1915,- № 20.

³⁷ Козеренко М. Обзор состояния товарных рынков в городах губерний Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской, Черниговской.// Известия киевской городской думы.- 1916.- №10.- С.50

³⁸ Известия киевской городской думы.-1916.- № 1-2 .- С. 201.

³⁹ Маленькие одесские новости.- 1916.— 25 січня.

⁴⁰ Там само. - 1916.- 8 жовтня.

⁴¹ Известия киевской городской думы.- 1915.- № 7.- С. 8.

⁴² Маленькие одесские новости.-1916,- 14 серпня.

⁴³ Там само. - 22 грудня.

- ⁴⁴ Там само - 19 серпня.
⁴⁵ Там само. - 16 грудня.
⁴⁶ Известия киевской городской думы.—1916.- № 10,- С. 111.
⁴⁷ Дороговизна и борьба с ней в городах пяти губерний нашего края по данным областной анкеты.// Известия киевской городской думы.- 1915.- № 7.
⁴⁸ Деятельность города Житомира в связи с войной // Известия киевской городской думы. - 1916. - № 9.
⁴⁹ Маленькие одесские новости.-1916.- 6 жовтня.
⁵⁰ Там само. - 19 грудня.
⁵¹ Там само. - 10 грудня.
⁵² Там само. - 8 жовтня.
⁵³ Полтавские епархиальные ведомости.-1916.- 1 лютого.
⁵⁴ Квартирный вопрос в г. Харькове.// Известия киевской городской думы.- 1915.- №8.- С. 168.
⁵⁵ Известия, киевской городской думы.- 1914.- № 12.
⁵⁶ Маленькие одесские новости.-1916.- 13 грудня.
⁵⁷ Там само. - 25 січня
⁵⁸ Юго-Западный край. - 1915.- 28 лютого,
⁵⁹ Маленькие одесские новости. -1916.— 6 жовтня.
⁶⁰ Полтавские епархиальные ведомости.- 1916.- 1 січня.— С. 15.
⁶¹ *Воблый К.* К вопросу о причинах современной дороговизны.// Известия киевской городской думы.-1915.- № 1.
⁶² Юго-Западный край.- 1915.- 9 січня.
⁶³ *Воблый К.* — К вопросу о причинах современной дороговизны.// Известия, киевской городской думы.- 1915,- № 1.
⁶⁴ Газета "Маленькие одесские новости" від 5 жовтня 1916 р., повідомляючи, що Америка поставила партію черевиків, зазначає, що прислане взуття великого розміру: "Наші дами нарікають, що в американок великі ноги, але однаково, черевики хапають".
⁶⁵ З початком війни скоротився і випуск ювелірних виробів. Київська ювелірна фабрика Й. Маршака зайнялась виготовленням телефонних трубок і деталей для бомб. Сам Й. Маршак пожертвував Київській станції швидкої допомоги два ящики срібла.// Вісник ювелірів України.-2002.-№ 3.
⁶⁶ Маленькие одесские новости.- 1916.— 22 грудня.
⁶⁷ Там само. - 9 жовтня.
⁶⁸ Там само. - 7 листопада.
⁶⁹ Там само. - 20 серпня.
⁷⁰ Юго-Западный край. - 1915. - 8 березня.
⁷¹ Київська міська Дума вже на зборах 20.07.1914 р. вирішила підняти таксу для візників на 25% і більше, відповідно було введено таксу на овес не вище 1 руб. .20коп. і сіна не більше 50 коп.
⁷² Юго-Западный край. - 1915,- 10 березня.
⁷³ Блок М. Вказ. праця. - С 62.
⁷⁴ Юго-Западный край. -1915.- 24 лютого,
⁷⁵ Юго-Западный край. - 1915.- 10 березня.

Резюме

В статті йдеться про повсякденне життя і суспільні настрої цивільного населення України в тяжких умовах військового побуту під час Першої світової війни.

The article is about the Ukrainian civil population daily life and social moods in the hard conditions of military life during the First World War.